

De kerk verdween, Heidenschap bleef

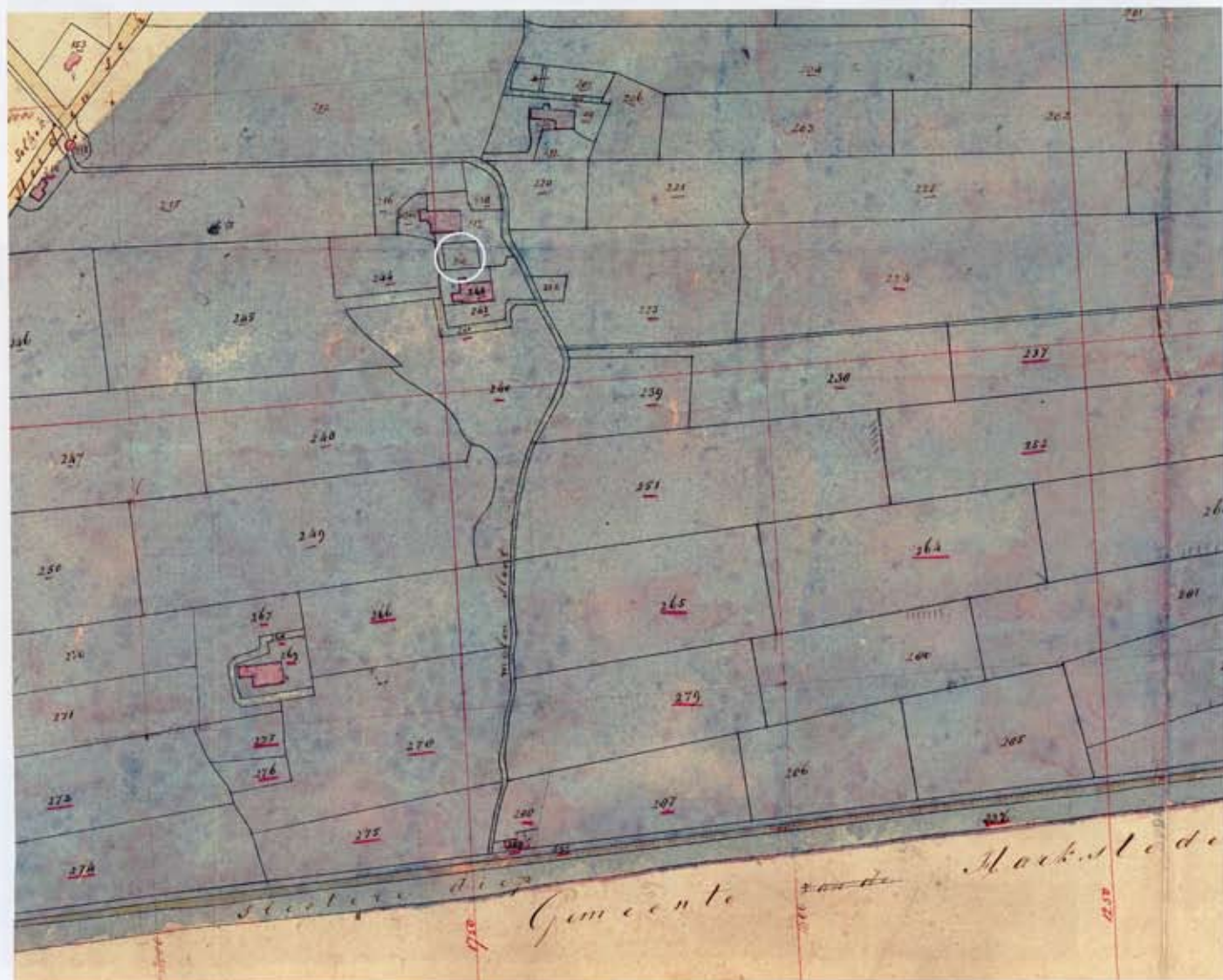
DE HEIDENSCHAP IS EEN GEUCHT ONDER HET DORP GARMERWOLDE TEN ZUIDEN VAN HET DAMSTERDIEP. DAT DIT GEUCHT OOIT EEN VOLWAARDIG DORP WAS, VALT ONS NU NIET MEER OP. HET GRAVEN VAN HET SLOCHTERDIEP IN 1659 EN DE AANLEG VAN HET EEMSKANAAL IN 1876 HEBBEN DIT GEBIED NAMELIJK STERK VERTEKEND. TER PLAATSE KUNNEN WE ONS NU NOG MET BEHULP VAN OUDE KAARTEN EEN VOORSTELLING MAKEN VAN DE HISTORISCHE SITUATIE, MAAR BINNENKORT LUKT OOK DAT NIET MEER.

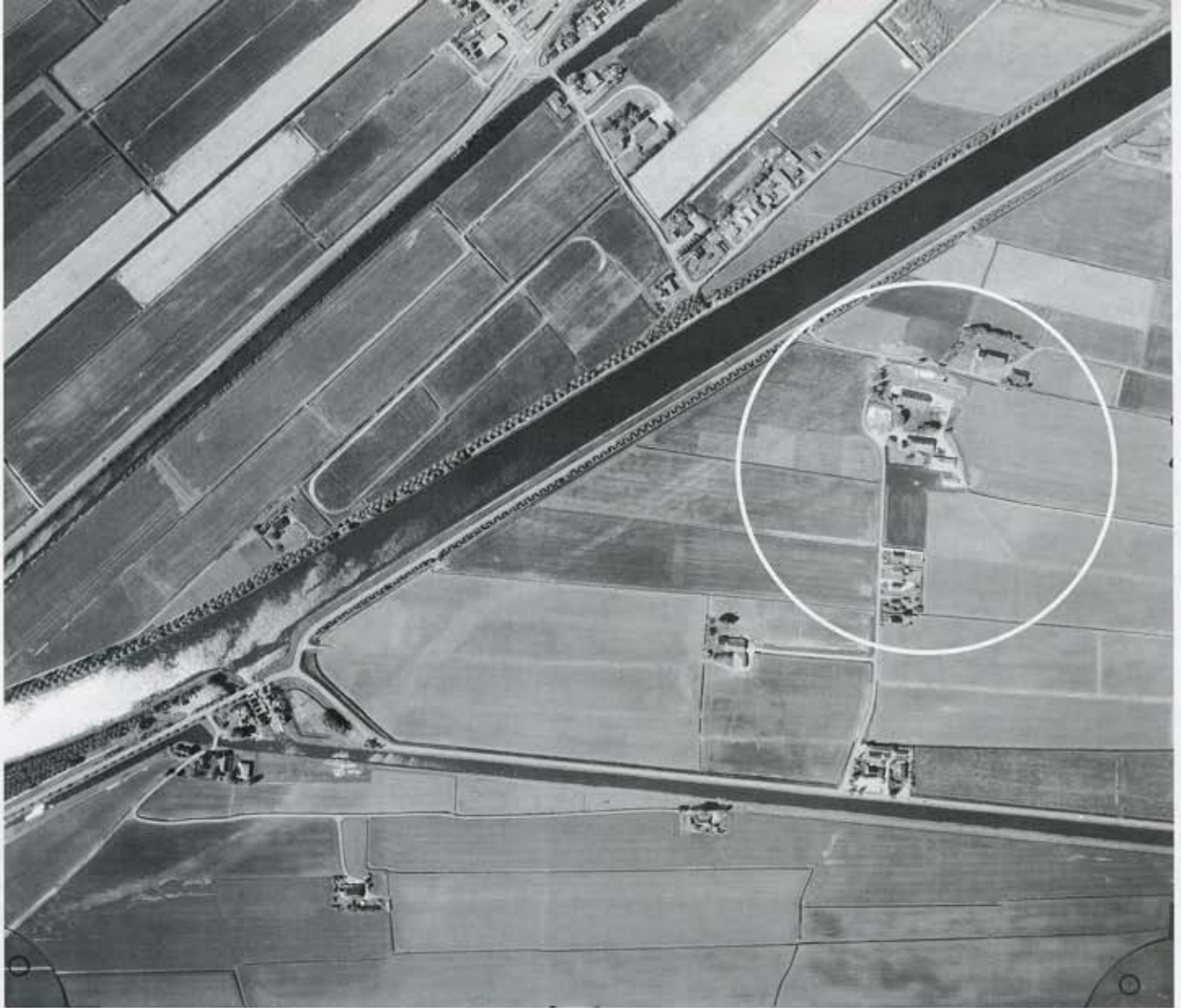
DE HEIDENSCHAP ZAL NAMELIJK GEHEEL VERDWIJNEN ONDER DE NIEUWE GRONINGSE WOONWIJK 'MEERSTAD'. DAAROM LIJKT HET MIJ NU HET JUISTE MOMENT OM IETS OVER DE GESCHIEDENIS VAN DIT VOORMALIGE DORP TE BERDE TE BRENGEN.

De wording van het gebied

De Heidenschap maakte ooit deel uit van de veengordel die zich vanuit het Westerkwartier in oostwaartse richting over de gehele provincie uitstrekte. Voor ons beeld willen we ons beperken tot het veengebied dat ruwweg aan de zuidkant van het latere Damsterdiep lag en zich uitstrekte tot de diluviale rug van Schildwolde, Slochteren, Hellum en Siddeburen. Met de ontginning van het hoogveen in deze streek werd waarschijnlijk begonnen in de tiende eeuw. Deze ontginning begon men door vanuit riviertjes evenwijdig aan elkaar sloten te graven, waardoor de kenmerkende strokenverkaveling ontstond. Het veen lag destijds in dit gebied zo hoog dat ook de bovengenoemde diluviale rug vóór de ontginning met veen bedekt was. Dit was tevens het geval in Scharmer. Opgravingen rond de voormalige kerk van dit dorp hebben aangetoond dat ook dit dorpsgebied ooit met

1 Kadasterkaart van de gemeente Ten Boer, Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) 1832, sectie G. Het voormalige kerkterrein is gelegen op G219, tegenwoordig bebouwd met een veestal.

2 Luchtfoto van het 'dorpgebied' van de Heidenschap (Foto in het bezit van de Historische Vereniging Harkstede/Scharmer).

een dikke veenlaag overdekt was.¹ De Heidenschap en de Kleine Harkstede zijn als één gebied ontgonnen, eveneens vanuit een veenstroom en wel vanuit een westelijke zijtak van de Fivel: de Oude Kwens of Kleisloot.²

De omgeving van Garmerwolde en Woltersum gold tot in de dertiende eeuw als een laaggelegen streek. Naderhand vond er een omkering in dit landschap plaats: ten gevolge van ontginning en oxydatie ging de bodem in Duurswold waarschijnlijk nog in de dertiende of aan het begin van de veertiende eeuw sterk dalen. In de directe omgeving van Garmerwolde bleef de bodem echter op nagenoeg hetzelfde niveau.³ Voor de ontwatering van het gebied heeft deze bodemdaling grote gevolgen gehad. Voerde de Fivel destijds het water vanuit het veengebied zeewaarts door het kleigebied, nu werd dit steeds moeilijker. Het veengebied kwam namelijk te laag te liggen en in het kleigebied nam de opslibbing sterk toe. In de laagst gelegen streek tussen klei en veen werd in 1424 het Damsterdiep doorgetrokken vanaf Dijk-

horn naar de stad Groningen, zodat hier niet alleen een geschikt vaarwater ontstond, maar deze streken ook een goede afwatering kregen op de Eems.⁴

In de Heidenschap moet de bodem ook enigszins gedaald zijn, aangezien aan de noordzijde de Grasdijk werd aangelegd om dit gebied tegen het water aan die kant te beschermen. De Grasdijk heeft zich vermoedelijk ooit uitgestrekt van de Heidenschap tot aan de Bouwerschap bij Ten Boer, en deze waterkering vormde hier tevens de kerspelgrens tussen Heidenschap en Garmerwolde. Aan de zuidkant van de Grasdijk, op de strook klei op veen, kwam het dorpsgebied met de kerk en een reeks boerenhoeven te liggen.

Dorp en kerk

Daar de streek rond de Heidenschap minder laag lag dan de zuidelijker gelegen Wolden en bovendien via het Damsterdiep goed bereikbaar was vanuit de stad Groningen,

1 W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle Middeleeuwen tot ca. 1870* [= Regio- en landschapsstudies 2], Groningen 1995, p. 42.

2 Ibidem, p. 99-115.

3 Ibidem, p. 39-45.

4 Ibidem, p. 194-204.

beschouwde het bestuur van het Geertruids- of Pepergasthuis dit gebied als een aantrekkelijke bezitting. In het tweede deel van de vijftiende eeuw wist men zich hier maar liefst elf boerderijen te verwerven. Het gasthuis kreeg tenslotte nagenoeg het gehele gebied van de Heidenschap in bezit.⁵ Van de kerk van de Heidenschap horen we voor het eerst iets als ze moet worden afgebroken in 1589. In dat jaar namelijk kregen de Heidenschapsters toestemming hun kerkgebouw af te breken mits de afbraak ten goede kwam aan de armen en er een kruis geplaatst werd op de plek waar de kerk had gestaan.⁶ We mogen aannemen dat de kerk bouwvallig was geworden, misschien ten gevolge van de overstroming die kort tevoren een groot deel van de Ommelanden had geteisterd en die ook de laaggelegen gronden van de Heidenschap zwaar had getroffen. Mogelijk was de kerk hierdoor zo zwaar gehavend geraakt dat van herstel moest worden afgezien.⁷ Ook kunnen de oorlogsomstandigheden van die dagen de afbraak van de kerk hebben versneld. Veel gegevens over dit kerkgebouw zijn niet bewaard gebleven, behalve de vermelding dat in het muurwerk de maat van een Heidenschapster roede was aangebracht.⁸

De plaats van kerk is aangegeven op een summier kaartje uit de zeventiende eeuw. Dit document bevindt zich in het archief van het Pepergasthuis in Groningen.⁹ Tezamen met andere historische kaarten biedt deze plaatsaanduiding een mogelijkheid exact aan te geven waar het verdwenen kerkgebouw zich heeft bevonden.¹⁰ De kerk van de Heidenschap lag in het verlengde van de bewoningsas van het dorp Garmerswolde. Aan de hand van de kaartjes die bij dit artikel zijn afgedrukt kan een beeld worden opgeroepen van de ligging van de Heidenschap en de plaats van de voormalige dorpskerk.

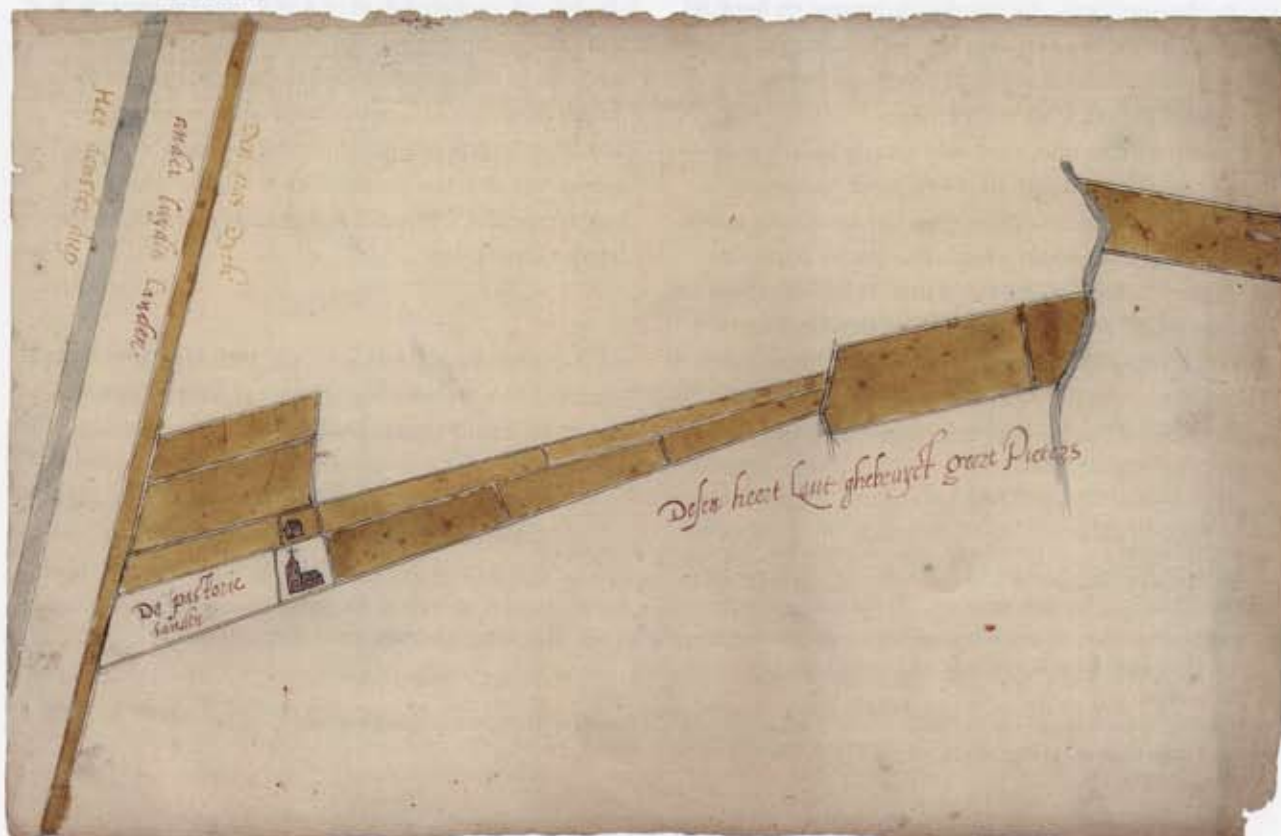
Heibel in de Heidenschap

De Heidenschap maakte vanaf de opheffing van de zelfstandigheid van de parochie aan het eind van de zestiende eeuw deel uit van het kerspel Garmerswolde. De Heidenschapsters werden binnen deze gemeenschap behandeld als tweedegradersburgers, omdat ze niet het recht van kerspellieden kregen.¹¹

Rond het midden van de zeventiende eeuw leek de bevolking van de Heidenschap zich te willen afzetten tegen

- 5 Het archief van het Geertruids- of Pepergasthuis bevat akten van verwerving van boerderijen en landerijen uit de periode 1465-1494. Groninger Archieven (GA), toegang 1357, inv. nrs. 87, 91, 94-98. Zie ook O.D.J. Roemeling, 'De 'Wolde' parochies tussen Ten Boer en Bedum' in *Driemaandelijke Bladen* 2/1978, p. 57. De auteur citeert de vermelding van twee vroeg zestiende-eeuwse parochielijsten waarin Heidenschap als volgt omschreven wordt: 'Heidenschap incorporate Hospitali et dicit Certrudis in Groningen'.
- 6 GA, Hoge Justitiekamer, toegang 136, inv. nr. 56, fol. 82vo.
- 7 Remi van Schaik, 'Het cultuurareaal in Groningerland' in *Historisch geografisch tijdschrift* 1/1984, p. 16.
- 8 GA, Hoge Justitiekamer, toegang 136, inv. nr. 843, fol. 132vo.
- 9 GA, Geertruids- of Pepergasthuis, toegang 1357, inv. nr. 28b. Deze kaarten zijn omstreeks 1630 gemaakt.
- 10 Dit was het duidelijkst te zien op de kadasterkaart van de gemeente Ten Boer, Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) 1832, sectie G 219 is het voormalige kerkterrein. De overige nrs. 216-219 en 240-244 maken deel uit van het oude dorpsgebied.
- 11 GA, archief Hervormde gemeente Garmerswolde. Toegang 233, inv. nr. 1 kerkenraadsnotulen van 1 maart 1664.

3 Strook grond met daarop aangegeven waar de kerk ooit heeft gestaan. De tekening is waarschijnlijk gemaakt in de jaren dertig van de zeventiende eeuw.

Garmerwolde. Omstreeks 1660 ontstond er een conflict over de Grasdijk, die eens de grens vormde tussen de kerspels Garmerwolde en de Heidenschap. Voor de boeren in de Heidenschap functioneerde de Grasdijk als toegangsweg naar hun bedrijven en als pad naar hun landerijen. De landgebruikers aan de noordzijde van de Grasdijk hadden een eigen pad dat parallel liep aan deze dijk, zodat zij geen of zelden gebruik maakten van de dijk.

In 1659 veranderde deze situatie echter. Nadat in dat jaar de aanleg van het Slochterdiep gereed was gekomen, ontstond ook bij de boeren aan de noordzijde van de Grasdijk de behoefte om deze als weg te gaan gebruiken. Waarschijnlijk werd dit aanvankelijk door de Heidenschapsters gedoogd, maar naar verloop van tijd ontstond grote onenigheid over het gebruik van de Grasdijk. De gebruikers uit het noorden gingen toen zo ver dat ze palen en schuttingen op de dijk plaatsten om hun zuiderburen het gebruik onmogelijk te maken.

De noorderlingen werden hierin gesteund door Jodocus Heinsius, heer van de borg Gelmersma. Deze borg lag direct ten noorden van de Grasdijk en het waren de meijers van Heinsius die strijd voerden tegen de boeren in de Heidenschap.¹² De borgheer bestond het zelfs de waterkering van de Heidenschapsters in de Oude Kwens te vernielen. Deze waterkering was voor de Heidenschap van groot belang, want zonder deze pendam zou dit laaggelegen gebied in een natte zomer onder water komen te staan. Scheldpartijen en plagerijen waren onder de boeren aan weerszijden van de Grasdijk niet van de lucht. Uiteindelijk leidde de kwestie tot een rechtszaak, die diende voor de Hoofdmannenkamer in Groningen. De heer Heinsius, zelf jurist, had kennelijk buiten de waard gerekend, want de Heidenschapster meiers werden gesteund door de voogdij van het Pepergasthuis, die uitstekende juristen ter beschikking had. Zo werden de meiers van de Heidenschap in het gelijk gesteld. Heinsius moest de pendam herstellen en de Grasdijk in oude staat terug brengen.¹³

Het vuur van dit conflict sloeg over naar de kerkelijke gemeente van Garmerwolde. In 1663 schreef de dominee in het kerkboek dat 'door archlistigheid des Satans een scheur in de gemeente is geraakt wegens een questie nopens de Grasdijk...'. Bijna alle lidmaten in de Heidenschap meden het avondmaal, evenals de heer Heinsius en zijn meiers.¹⁴ De kerk kreeg er nog een nieuwe kwestie bij. Toen diaken Onno Eissens, één van de meiers in de Heidenschap, in januari 1665 overleed, werd Peter Nannes uit Garmerwolde

in zijn plaats gekozen. De Heidenschapsters maakten ernstig bezwaar tegen deze verkiezing. Zij waren ervan overtuigd dat het van oudsher gebruikelijk was geweest dat één van de twee diakenen gasthuismeier in de Heidenschap was. In deze overtuiging werden ze gesteund door de voogdij van het Pepergasthuis. Hoewel het Pepergasthuis 11 van de 31 stemmen in de collatie had, wees de bijeenkomst van de collatoren deze eis van de hand.¹⁵ Hiervoor werden de volgende argumenten aangevoerd: de Heidenschap was in 1589 wel bij Garmerwolde gevoegd, maar de inwoners hadden daarbij niet de rechten van volwaardige kerspelliëden gekregen. Als dit gehucht het recht tot benoemen van een diaken zou krijgen, dan zouden de rechten van de Garmerwolders ernstig worden beknot. Bovendien kwamen de meeste lidmaten uit de Heidenschap niet meer aan het avondmaal. Naar de mening van de heren collatoren waren dit redenen genoeg om deze eis vanuit de Heidenschap van de hand te wijzen.¹⁶

Op de achtergrond

De inwoners van de Heidenschap zullen zeker een op zichzelf staande groep hebben gevormd binnen de toenmalige gemeente van Garmerwolde. Maar het gevecht om de Grasdijk is niet veroorzaakt door dit deel van de dorpsgemeenschap. Waarschijnlijk heeft Jodocus Heinsius de meiers aan de zuidkant van de Grasdijk de voet dwars willen zetten, om hiermee de zeggenschap van het Pepergasthuis in het dorpsgebied van Garmerwolde terug te dringen. Jodocus Heinsius had geen goede reputatie.¹⁷ Hij kocht de borg Gelmersma in 1634 en was vanaf 1640 secretaris en later syndicus (advocaat) van de Ommelanden. In 1653 werd hij echter afgezet en zat zelfs enige tijd gevangen. Na zijn overlijden in 1665 kwamen zijn dochter en zijn schoonzoon op Gelmersma te wonen. Deze schoonzoon trad in de voetsporen van zijn schoonvader. Hij is waarschijnlijk de man geweest, die de benoeming van en diaken uit één van de gasthuismeiers heeft weten te verhinderen. Ook heeft hij geprobeerd het rechterlijk vonnis over het gebruik van de Grasdijk ongedaan te krijgen, maar dat is hem niet gelukt.¹⁸ Hopelijk is daarna de rust in de Heidenschap teruggekeerd.

Jan Oldenhuis (Margrietlaan 39, 9953 PB Baflo, (050) 599 20 05, prive (0595) 42 38 59) is als medewerker verbonden aan de Groninger Archieven.

12 W.J. Formsa e.a., *De Ommelander borgen en steenhuisen*, Assen 1973, p. 120 en 121.

13 GA, archief Geertruids- of Pepergasthuis, toegang 1357, inv. nr. 100 en Hoge Justitiekamer, toegang 136, inv. nr. 1285.

14 GA, rekeningen van het Geertruids- of Pepergasthuis, toegang 1605, inv. nr. 52, jaren 1658-1660, 1662-1665 wat betreft de namen van de meiers. Daarnaast Hervormde gemeente Garmerwolde, toegang 131, inv. nr. 1, kerkenraadsnotulen 24 mei 1662.

15 GA, Hoge Justitiekamer, toegang 136, inv. nr. 2571, pag. 343 en 346.

16 Zie noot 11.

17 J. Botke, 'Geschiedenis van de Hervormde kerk te Garmerwolde', Groninger Archieven, toegang 313, pag. 9 en 10.

18 GA, Geertruids- of Pepergasthuis, toegang 1357, inv. nr. 100.